

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi
Kahramanmaraş Sütçü İmam University
Journal of the Faculty of Theology
ISSN-1304-4524 e-ISSN-2651-2637

Toplumsal Hayatın Diyalektik Yapılanması Sürecinde Din

Religion in the Dialectical Structuring of Social Life

Yazar / Author

Zülal ASANATUCİ

Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Sosyolojisi Ana Bilim Dalı
Van / TÜRKİYE

zulalkir@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8721-9579>

Makale Türü/ Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article

Makale Geliş Tarihi/ Date of Receipt: 02/07/2025

Makale Kabul Tarihi / Date of Acceptance: 01/12/2025

Makale Yayın Tarihi / Date of Publication: 31/12/2025

Yayın Sezonu/Pub Date Season: Aralık / December

Yıl/Year: 23 Sayı/Issue: 46 Sayfa /Page: 77-97

Atıf/Citation: Asanatuci, Zülal. "Toplumsal Hayatın Diyalektik Yapılanması Sürecinde Din". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (Aralık 2025), 77-97.

<https://doi.org/10.35209/ksuifd.1732642>

• Bu makale iThenticate programında taranmış ve intihal içermediği tespit edilmiştir.

TOPLUMSAL HAYATIN DİYALEKTİK YAPILANMASI SÜRECİNDE DİN

Religion in the Dialectical Structuring of Social Life

Öz

Diyalektik kavramı felsefe bilimine ait gibi görünse de esasen sosyal yaşamı anlamlandırma noktasında diyalektik süreçleri yaşamın her alanında görebilmek mümkündür. Diyalektik düşünceye tarihsel olarak ilk kez Herakleitos'ta rastlanmaktadır ve "karşıtların birliği" ilkesi Herakleitos'ta en sık karşılaşılan diyalektik ilkedir. Karşıtların birliği, birbirine karşıt iki olgunun zamanla birbirini tamamlayacağı ve birlikte, kendilerinden tamamen farklı, yeni bir olgu üretecekleri süreci ifade etmektedir. Daha kapsamlı bir biçimde, var olabilmek için birbirine ihtiyaç duyan karşıt olguların mücadeleye girerek yeni bir olgu oluşturmaları şeklinde ifade edilebilecek olan diyalektiği aynı zamanda bir düşünme biçimi olarak ele almak, kavramın tarihsel süreçte farklı bağlamlarda kullanılmasını ve günümüze kadar etkin bir şekilde ulaşmasını sağlamıştır. Bir diğer ifadeyle kavramın, hayatın her alanını içerisine alabilecek kadar geniş olması, onun esasen bir düşünme biçimi olması özelliğine dayanmaktadır. Buradan hareketle çalışmada, sosyoloji bilimi içerisinde de sıklıkla kullanılan bir kavram olan diyalektiğin, sosyolojik bağlamda kullanımı üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte bireysel ve toplumsal yaşamın inşa edilmesi sürecinde önemli bir olgu olarak karşımıza çıkan, özellikle günümüz toplumlarında, geleneksel ve modernin birleşimi noktasında eklektik bir görüntü sergileyen dinin, söz konusu görüntüsünü oluşturma süreci, diyalektik düşünme biçimi çerçevesinde incelenmeye çalışılmıştır. Bir diğer ifadeyle "dinin ortaya koyduğu söz konusu bu eklektik görünüm, diyalektik sürece dayalı bir biçimde incelenebilir mi?" sorusu, araştırmanın en temel problemini oluşturmaktadır. Buna göre araştırmanın amacının, dinin sergilediği eklektik görünümün diyalektik süreç üzerinden ele alınması olduğu söylenebilir. Çalışma bu doğrultuda nitel araştırma yöntemi çerçevesinde, durum çalışması deseni esas alınarak yürütülmüştür. Bu desinle gerçekleştirilen araştırma neticesinde ilkin çalışmanın temel kavramlarından biri olan diyalektiğin tarihsel açıdan ortaya çıkışı Georg W. F. Hegel bağlamında ele alınmış, kavramın sosyolojik kullanımı noktasında ise Karl Marx esas alınmıştır. Bunu takiben kavramın sosyolojik kullanım biçimleri Peter L. Berger ve Thomas Luckmann'ın "Gerçekliğin Sosyal İnşası" tezi ile George Herbert Mead'in "Benliğin Sosyal İnşası" tezi özelinde ele alınmıştır. Son olarak ise gerçekliğin sosyal inşası ile benliğin sosyal oluşumu tezleri doğrultusunda toplumsal olguların diyalektik sürece dayanan inşası üzerinden günümüz toplumlarında dinin bir sosyal gerçeklik olarak var oluşu, eklektik sekülerleşme paradigması çerçevesinde incelenmiştir. Bir diğer ifadeyle geleneksellik ile modernite arasında, bir yanda geleneksel kimliğini muhafaza etme, öte yanda modern toplumla uyumlanma yönünde eklektik bir görüntü sergileyen dinin, söz konusu görüntüsünü oluşturma biçiminin, diyalektik süreç üzerinden ele alınıp alınmayacağı sorusu, sosyolojik düzlemde tartışılmıştır. Çalışmada din ile modernitenin varlıklarını sürdürebilmek adına karşılıklı bir bağımlılık içerisinde oldukları ve bu ilişkinin diyalektik bir çerçevede açıklanabileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Diyalektik, Modern Toplum, Sekülerleşme, Eklektik Sekülerleşme Paradigması.

Abstract

Although the concept of dialectics seems to belong to science of philosophy, it is possible to see dialectical processes in every sphere of life in terms of interpretation of social life. Dialectical thought is encountered for the first time historically in Heraclitus, and the principle of "unity of opposites" is the most frequently encountered dialectical principle in Heraclitus. The unity of opposites refers to the process in which two opposing phenomena is going to eventually complement each other and together produce a new phenomenon that is completely different from themselves. In a more comprehensive way, dialectics, which

is expressed as opposing phenomena that need each other to exist, entering into a struggle and creating a new phenomenon, has also been considered as a way of thinking, allowing the concept to be used in different contexts throughout history and to reach the present day effectively. In other words, the fact that the concept is broad enough to encompass every area of life is based on its feature of being essentially a way of thinking. Therefore, the study focuses on the use of dialectics, a concept frequently used in the science of sociology, in a sociological context. However, religion, which is an important phenomenon in the process of constructing individual and social life and which exhibits an eclectic outlook at the point of combination of traditional and modern, especially in contemporary societies, has been tried to be examined within the framework of dialectical thinking. To put it in different way, the question "may this eclectic image presented by religion be examined in a dialectical process-based manner?" constitutes the most fundamental problem of the research. Accordingly, the purpose of this study is examining the eclectic perspective of religion through a dialectical process. The study was conducted within the framework of qualitative research methods, based on a case study design. As a result of the research carried out with this design, firstly, the historical emergence of dialectics, which is one of the basic concepts of the study, was addressed in the context of Hegel, and the sociological use of the concept was based on Marx. Following this, the sociological use of the concept was addressed in terms of Berger and Luckmann's thesis "Social Construction of Reality" and Mead's thesis "Social Construction of the Self". In conclusion, in line with theses of the social construction of reality and social formation of the self, the existence of religion as a social reality in contemporary societies through dialectical construction of social realities has been examined within the framework of eclectic secularization paradigm. In other words, the question of whether the way religion, which exhibits an eclectic image between traditionalism and modernity, on one hand, preserves its traditional identity and on the other hand, adapts to modern society, can be addressed through the dialectical process has been discussed on a sociological level. The study concluded that religion and modernity are in a mutual dependency in maintaining their existence and this connection can be explained within a dialectical framework.

Keywords: Sociology of Religion, Dialectics, Modern Society, Secularization, Eclectical Secularization Paradigm.

Giriş

Diyalektik kavramı esasen insanlık tarihi kadar eski bir düşünsel kavram olup farklı tarihsel dönemlerde farklı biçimlerde ele alınmıştır. Kavramın tarihsel gelişimine bakıldığında özellikle felsefe bilimi içerisinde Heraklitos'la başlayıp Sokrates, Platon, Aristoteles ve Immanuel Kant'a kadar geriye gitmemiz gerekecektir. Ancak belirli bir tarihi başlangıç noktası seçip kavramın ortaya çıkışını orada sabitlemek, çalışmanın belirli sınırlar içerisinde kalmasını sağlayacak ve dolayısıyla konunun yalnızca sosyolojik incelenmesini mümkün kılacaktır.

Diyalektik kavramının Hegel felsefesi ile Marx sosyolojisi çerçevesinde ele alındığı bu çalışmada, sosyal olguların ortaya çıkışı ve gelişimine tez- antitez- sentez süreci bağlamında sosyolojik perspektiften yaklaşılması hedeflenmiştir. Bu bağlamda diyalektik kavramının tarihsel süreçte Hegel ile başladığı kabul edilip Hegel'in bu kavrama yaklaşımı esas alınmış ve kavram, tez- antitez-sentez süreçleri çerçevesinde sosyolojiye uyarlanmıştır.

Felsefe tarihi içerisinde diyalektik kavramı pek çok filozof tarafından kullanılmış olmasına rağmen daha ziyade Hegel ile anılmaktadır. Zira Hegel diyalektik yöntemi, öncüllerine kıyasla hem düşüncenin hem de varlığın gelişim süreçlerinde eşzamanlı bir biçimde kullanmıştır. Bu bağlamda diyalektik Hegel tarafından yalnızca düşünce değil, aynı zamanda varlığın da gelişiminin kendisi bağlamında ele alındığı bir süreç olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle düşünce ve varlığın

gelişiminin kendi içlerinde tek taraflı olduğunu, ancak bu olguların kendi karşıtlarını ortaya çıkaran bir süreç içerisinde geliştiklerini ifade etmektedir¹.

Karşıtların bir araya gelerek yeni olgular ve sistemler oluşturmaya dayanan diyalektik yaklaşımı toplumsal sistemlerin tarihsel yapılanma süreçlerine uyarlayan Marx'ın, düşünsel anlamda Hegel'den etkilendiği görülmektedir. Ancak Hegel toplumsal sistemlerin gelişiminin temelinde mistik güçlerin varlığına inanmakta, Marx ise bu noktada fikir babası Hegel'den ayrılmaktadır. İnsanlık tarihini ve toplumsal sistemleri oluşturan itici gücün madde ve bireyin maddeyle ilişkisi olduğuna inanan Marx bu süreci "diyalektik materyalizm" kavramıyla açıklamaktadır². İlk olarak Hegel tarafından sistematikleştirilerek tarihsel süreçlere ve doğaya uygulanan diyalektik düşüncenin temelinde, tinsel veya doğrudan tanrısal açıklamalar yer almaktadır. Nitekim Hegel felsefesinde Tanrı mutlak gerçekliği ifade etmekte olup bir son olmasının yanı sıra bir başlangıç olarak da karşımıza çıkmaktadır³. Öte yandan Hegel'in diyalektik çözümlerinde var olan tinsel veya tanrısal ögeler Marx tarafından maddesel temelde yorumlanarak, baş aşağı duran Hegel'in çözümlerinin ayakları üzerine çevrilerek doğrulması sağlanmıştır⁴.

Sosyolojik sistem analizini diyalektik sürece dayalı olarak gerçekleştiren bir diğer isim ise Peter L. Berger'dir. Thomas Luckmann ile birlikte kaleme aldıkları *Gerçekliğin Sosyal İnşası* isimli eserde toplumsal yaşamın dışsallaştırma-nesnelleştirme-içselleştirme şeklinde sistematik bir diyalektik süreçte oluştuğunu⁵ ileri sürmekte ve bu yönüyle Hegel ve Marx diyalektiğinden yola çıkarak bir toplumsal sistem analizi yaptığı görülmektedir.

Toplumsal sistem analizinin diyalektik çerçevede ele alınması konusunda karşımıza çıkan ve bu çalışma kapsamında değinilen son isim ise George Herbert Mead'dir. Mead toplumsal sistemleri bireyin benlik oluşturma süreci üzerinden incelemiş ve benlik oluşum sürecinin toplumsal sistemden bağımsız düşünülemediğini ifade etmiştir⁶. Bir diğer ifadeyle bireyin benliği toplumsal sisteme dayalı biçimde oluşmakta, öte yandan toplumsal sistemleri oluşturanların, diyalektik bir biçimde yine bireyler olduğu görülmektedir.

Çalışmanın ana hatlarının kısaca ifade edilmeye çalışıldığı bu bölümden sonra Hegel'in diyalektik kavramını ele alış biçimi ile toplum analizini O'ndan esinlenerek gerçekleştiren Marx'ın diyalektik kavramına yaklaşımı, benzerlikleri ve farklılıkları üzerinden analiz edilmiştir. Diyalektik kavramının felsefi olmaktan ziyade sosyolojik açıdan ele alındığı bu çalışmada, temeli bu kavrama dayanan toplumsal analiz biçimleri, Peter L. Berger, Thomas Luckmann ve Georg Herbert Mead isimli sosyologların teorileri üzerinden tartışılmıştır. En son bölümde ise günümüz toplumlarında dinin bir sosyal gerçeklik olarak ortaya çıkışı, eklektik sekülerleşme paradigması çerçevesinde diyalektik düşünme biçimi üzerinden analiz edilmiştir. Daha kapsamlı bir ifade ile diyalektik kavramının tarihsel oluşumu, toplumsal sistemlerin analizi noktasında Marx, öncesinde zorunlu ve sistematik olarak Hegel'e dayalı olmakla birlikte, Berger, Luckmann ve Mead sosyolojisi çerçevesinde ele alınmıştır. Bir anlamda bu çalışma kapsamında "toplumsal sistem analizi noktasında toplumsal gerçekliğin (Berger ve Luckmann) ve bireyin (Mead) oluşumunun diyalektik sürece dayandığı fikri, günümüz toplumlarında dinin eklektik sekülerleşme

¹ Pavel F. Yudin - Mark M. Rosenthal, *Materyalist Felsefe Sözlüğü*, çev. Aziz Çalışlar (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1972), 115.

² Raymond Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, çev. Korkmaz Alemdar (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2010), 115.

³ Georg W. F. Hegel, *Din Felsefesi Dersleri*, çev. Doğan Naci Kadıoğlu (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016), 139.

⁴ Karl Marx, *Kapital: Ekonomi Politikin Eleştirisi* çev. Mehmet Selik (Ankara: Odak Yayınevi, 2011), 1/29.

⁵ Peter L. Berger - Thomas Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası*, çev. Vefa Saygın Ögütü (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2008), 272-276.

⁶ Georg H. Mead, *Zihin, Benlik ve Toplum*, çev. Tamer Çetin (İzmir: Cem Yayınevi, 2022), 165.

paradigması çerçevesinde bir sosyal gerçeklik olarak ortaya çıkışını değerlendirme noktasında bir işlevsellik sunabilir mi?" sorusunun tartışılması amaçlanmaktadır.

Çalışma, toplumsal hayatın inşa edilmesi sürecinde diyalektik kavramının kullanımına ilişkin yaklaşımları değerlendirmek amacıyla, nitel araştırma yöntemi çerçevesinde durum çalışması deseni esas alınarak yürütülmüştür. Durum çalışması bir olay veya olgunun araştırılmaya değer bir durum olmasından hareket eder⁷ ve meseleyi derinlikli analizlerle temellendirmeye çalışır⁸. Bu nedenle konunun tarihsel gelişimini, teorik temellerini ve konuya ilişkin farklı perspektifleri ortaya koymak açısından durum çalışmasının daha uygun olduğu kanaatine varılmıştır. Bu desene yapılan araştırma neticesinde, konuyla ilgili mevcut bilgi birikimi, sosyolojik açıdan toplumsal hayata uyarlanabilirliği düşüncesiyle yeniden yapılandırılmıştır. Çalışmanın verilerinin toplanmasında literatür taraması tekniğinden faydalanılmıştır. Bu doğrultuda araştırma konusuyla ilgili doğrudan ve dolaylı literatür incelenmiş, çalışma bu metinler üzerinde temellendirilmiştir.

İkincil kaynakların kullanımı noktasında toplumsal analizlerini diyalektik süreç temelinde gerçekleştiren, çalışmada ele alınan sosyal bilimcilerin kavramla alakalı temel eserleri incelemeye tabi tutulmuştur. Bunun yanısıra güncel literatüre bakıldığında din ve diyalektik ilişkisi üzerine yapılmış çeşitli çalışmalar olduğu görülmektedir. Din ve diyalektik ilişkisini farklı perspektiflerden ele alan bu çalışmaların⁹, dinin yapılanmasından ziyade özellikle İslam dini içerisinde yer alan spesifik alanların, diyalektikle ilişkisini çözümlenmeye yönelik olduğu görülmektedir. Nitekim çalışmamızın esas amacı herhangi bir dini merkeze almaksızın, dinin modern toplumlardaki yapılanma biçiminin diyalektik süreç çerçevesinde açıklanıp açıklanamayacağını tartışmak olup eklettik sekülerleşme paradigmasının bu sürece nasıl etki ettiğine odaklanmaktadır. Dolayısıyla din olgusunun modern toplumda var olma biçimini diyalektik süreç bağlamında açıklama girişimi, çalışmanın özgün yönünü oluşturmaktadır.

Bu çalışmayla ilgili değinilmesi gereken önemli bir husus ise çalışmanın anahtar kavramlarından birinin eklettik sekülerleşme paradigması olmakla birlikte, esasen eklettik sekülerleşme paradigmasının yapılanma biçiminin, diyalektik süreç üzerinden ele alınabilir olduğunun ortaya konulmasıdır. Bir diğer ifadeyle bu çalışmanın amacı Berger ve Luckmann'ın sekülerleşme ile ilgili fikirlerini ortaya koymak değildir. Bunun ötesinde eklettik sekülerleşme paradigmasının, toplumsal hayatın inşası noktasında diyalektiğin önemini vurgulayan *Gerçekliğin Sosyal İnşası* tezinden hareketle din ve modernitenin karşıt birlikteliğine dayanan yapılanmasını ele almaktır. Dolayısıyla çalışmanın en önemli sorusunun "günümüz toplumlarında dinin bir sosyal gerçeklik olarak ortaya çıkışını, eklettik sekülerleşme paradigması çerçevesinde diyalektik süreç üzerinden ele almak mümkün müdür?" olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bir diğer ifadeyle çalışma "günümüz toplumlarında moderniteyle uyum içerisinde bir görüntü sergileyen dinin, eklettik sekülerleşme paradigması çerçevesinde değerlendirilmesi noktasında, diyalektik süreç bir işlevsellik sunabilir mi?" sorusu etrafında şekillenmektedir.

⁷ Bruce L. Berg - Lune Howard, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, çev. Asım Arı (Konya: Eğitim Yayınevi, 2019), 304-305.

⁸ John W. Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, çev. Mesut Bütün - Selçuk Beşir Demir (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2020), 100.

⁹ Abdullah Acar - Nurullah Güngör, "İslam Toplumsal Sözleşmesi Üzerine Diyalektik Bir Yaklaşım", *İslam Medeniyeti Dergisi* 6/46 (2020); Cengiz Güneş, "Tesviyeyi Nefyeden Ayetlerde Diyalektik Sorgulama.", *Harran İlahiyat Dergisi* 52 (2024), 124-146; Okan Bağcı, "Gündelik Dil Felsefesi Bağlamında Din Dili ve Doğruluk Problemi", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20/4 (2021), 1571-1584.

1. Diyalektik Üzerine

Sosyolojide diyalektik denilince akla gelen ilk isim, Karl Marx'tır. Ancak Marx diyalektiğinin oluşumuna bakıldığında görülen sistematik, ilk olarak Hegel'de karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada diyalektik kavramı, Hegel'in oluşturduğu sistematik çerçevesinde ele alınmıştır. Kavramın analizine geçmeden önce diyalektik sözcüğünün kelime anlamına değinmek yerinde olacaktır. Sosyoloji Sözlüğü'nde diyalektik kavramı için ayrı bir başlık yer almamakla birlikte bu kavrama, Hegel maddesi kapsamında yer verilmiştir. Buna göre diyalektik;

“Bir ilk önermeyi (tez), yetersiz olan bu önermenin doğurduğu bir karşı önermeyi (antitez) ve her ikisinin akılcı içeriğinden bir senteze varılmasını kapsıyordu. Hakikat, birbirinden kopuk tekil önermelerle değil, her önermenin anlamının diğerleriyle ilişkisine bağlı olduğu bir totallik olarak görünmekteydi”¹⁰.

Görüldüğü üzere bu tanıma göre var olan her bir önermenin varlığı, ancak kendisine karşıt biçimde ortaya çıkan bir başka önermenin varlığıyla birlikte anlam kazanmaktadır.

Sosyolojik teorisini Hegel diyalektiği üzerinden oluşturan Marx'a göre toplumsal sistemin oluşumu, karşıt olguların çatışma temelinde bir araya gelerek yeni olguları ortaya çıkarması şeklinde gerçekleşmektedir. Ancak her ne kadar Hegel felsefesinden etkilendiyse de Marx'ın toplumsal sistem analizinin “benim diyalektik yöntemim Hegelci yöntemden yalnızca farklı değil, onun tam karşıtıdır da”¹¹ ifadesiyle, Hegel'den farklı bir eğilim şeklinde ortaya çıktığı görülmektedir. Buna göre Hegel var olan her şeyin ruh veya tin ilkesinden meydana geldiğini ifade etmekte, ancak ruh veya tin dediği ilkeyi, değişmez karakterli olarak ele almamaktadır¹². Buna göre ruh veya tin karşıtların birliği ilkesi çerçevesinde, olumsuzun olumluyu tamamlaması şeklinde sürekli bir değişim yaşamaktadır¹³. O halde bir gelişme ve evrimden söz edilen tam da bu noktada, Hegel'in diyalektik yönteminin yapılanma biçiminin ortaya çıktığı ifade edilebilir.

Hegel'in evrimci görüşe dayalı diyalektik süreç yorumunu, üç aşamada ele almak mümkündür. İlk tinin henüz gelişmemiş şekliyle kendisi olma süreci, bunu takiben tinin kendisine yabancılaşmış olduğu, bir anlamda kendi karşıtlığına geçtiği süreç ve son olarak tinin kendisini geliştirmiş ve gerçekleştirmiş olarak tekrar bulduğu süreç karşımıza çıkmaktadır. Bu süreçler döngüsel biçimde, son aşamada varlık daima kendisini, karşıtların birleşiminden tekrar inşa edinceye kadar devam etmektedir¹⁴. Diyalektiğin söz konusu yorumu, Marx'ın diyalektik materyalizm olarak tanımladığı süreçle temelde birtakım benzerliklere sahiptir. Zira Marx da Hegel gibi toplumların tez- antitez- sentez süreçlerinden geçtiğini ifade etmekte, evrimin son noktasında ise tahayyül edilen toplum tipine (kominüst toplum), tez (kapitalist sınıf) ve antitezin (proleterya) çatışmasıyla ulaşılabileceğini belirtmektedir. Öyle ki bu evrim sürecinde antitez olarak tanımlanan proleterya Hegel diyalektiğinin ilk aşamasında gelişmemiş ve olduğu haliyle var olan; ikinci aşamasında kapitalist sınıf tarafından sömürülen ve zamanla kendisine yabancılaşan; üçüncü aşamasında kapitalist sınıfa başkaldırarak çatışma başlatan ve sonunda kendi gerçekliğini bulan yahut bulması umulan sınıf olarak ele alınmaktadır¹⁵. Görüldüğü üzere

¹⁰ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, çev. Osman Akınhay - Derya Kömürcü (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2021), 299.

¹¹ Karl Marx, *Kapital*, çev. Mehmet Selik (İstanbul: Yordam Kitap, 2011), 1/35.

¹² Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş* (Ankara: Serbest Kitaplar, 2022), 110.

¹³ Georg W. F. Hegel, *Mantık Bilimi (Büyük Mantık)*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınları, 2014), 39-40.

¹⁴ Arslan, *Felsefeye Giriş*, 110.

¹⁵ Karl Marx - F. Engels, *Din Üzerine*, çev. Kaya Güvenç (Ankara: Sol Yayınları, 2013), 43.

Hegel ve Marx diyalektiğinin benzerliği, iki görüşün de evrimci bir karaktere sahip olması dolayısıyla ortaya çıkmaktadır.

Marx'ın toplumsal yaklaşımını açıklayan diyalektik materyalizm kavramının, çeşitli açılardan benzerlik gösterse de Hegel'in diyalektik süreç anlayışıyla farklılaştığı noktalar mevcuttur. Buna göre iki düşünürün diyalektik süreç anlayışının farklılaştığı en temel nokta, Marx'ın toplum analizini Hegel'in tıne dayalı idealizminin aksine, materyalist bir biçimde gerçekleştirmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Diğer bir ifadeyle Hegel'in ortaya koyduğu diyalektik, düşünce üzerine temellendirilmişken, Marx'ın diyalektik materyalizmi, maddeyi temele alarak maddenin, düşünceyi oluşturduğu bir süreci ifade etmektedir. Marx'ın ifadesiyle bu farklılık;

“Benim diyalektik yöntemim, temelinde, Hegelci diyalektik yöntemden yalnızca farklı değil, onun doğrudan karşıtıdır. Hegel için, idea adı altında bağımsız bir özneye bile dönüştürdüğü düşünme süreci, bu sürecin sadece dış görünüşünü oluşturan gerçekliğin demiurgosudur. Bendeysen, tam tersine, düşünsel olan, maddi olanın insan kafasına yerleştirilmiş ve tercüme edilmiş biçiminden başka bir şey değildir... Hegel'de diyalektik baş aşağı durur. Gizemsel kabuğun içindeki rasyonel özü bulmak için, tersine çevrilmesi gerekir”

şeklinde açıklanabilir¹⁶. Bu noktada Marx'ın baş aşağı duran Hegel idealizmini ters çevirerek, ayakları üzerine bastırıldığını ve somut bir temele yerleştirdiğini söylemek mümkündür.

Diyalektik kavramına Hegel ve Marx'ın yaklaşımı her ne kadar birbirinden farklı da olsa her iki görüş bize yaşamın durağan değil akıcı olduğunu ve doğada var olan her olgunun, beraberinde karşıtının da var olduğu görüşünü sunmaktadır. İşte toplumsal olay ve olguları bu düşünce üzerine temellendirmek, bizi insan doğasının gerçekliğine ve bu gerçekliğin oluşum sürecinde ortaya çıkan yapıyı veya sistemi tanımlayabilmek için var olan karşıtlıkların da kabul edilmesini gerektiren bir gerçekliğe yahut zorunluluğa götürmektedir. Özellikle felsefe ve tasavvuf alanlarında sıklıkla kullanılan, kaynağı bilinmeyen ancak doğru entelektüel dünyası içerisinde anılan¹⁷ “varolan herşey zıddıyla kaimdir” görüşünden hareketle dünya üzerinde var olan her türlü gerçekliğin oluşumunun ve kabulünün, kendi karşıtına dayandığı ifade edilebilir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de geçen bazı ayetler, örneğin Yasin Suresi 36. ayette geçen “...kendilerinden ve (daha) bilemedikleri (nice) şeylerden bütün çiftleri yaratanın şanı yücedir”¹⁸ ifadesi, bu gerçekliği doğrular niteliktedir. Zira bu ayet Allah (cc.)'ın her şeyi çiftler halinde yarattığını ve doğal olarak çiftlerin, içerisinde zıtlıklar barındırdığını- aydınlık/karanlık, erkek-dişi gibi- ifade etmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada kullanılan diyalektik kavramının, toplumsal yaşamın karşıtlıklar çerçevesinde oluştuğuna ilişkin görüş çerçevesinde ele alındığını belirtmek gerekmektedir.

1.1. Diyalektik Kavramının Sosyolojik Çözümlemesi

Sosyoloji literatüründe ve çoğunlukla Marxist terminolojide diyalektik kavramının kullanımı, diyalektik materyalizm ve tarihsel materyalizm kavramları çerçevesinde somut olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim toplumsal alanın inşa sürecine söz konusu kavramlar çerçevesinde bakıldığında, toplumsal yapıların statik değil değişken karaktere sahip oldukları, toplumda ekonomik ve kültürel açıdan farklı çıkar gruplarının, statülerin ve kurumların çatışma

¹⁶ Marx, *Kapital* 1/28-29.

¹⁷ Celal Yeşilçayır, “Hegel Felsefesinde ‘Birey’ ve ‘Devlet’ Diyalektiği”, *Sofist: Uluslararası Felsefe Dergisi* 6 (2023), 5.

¹⁸ *Kur'an-ı Kerim Meali*, Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011), Yâsin /36.

içinde olduğu ve bu çatışmaların, toplumsal değişimlerin itici gücü olduğu fikri ön plana çıkmaktadır¹⁹. Bununla birlikte diyalektik kavramı, sosyolojik anlamda kültür ve ideolojiler ile toplumsal yapı arasındaki ilişkileri anlama noktasında da anahtar bir kavram olarak kullanılabilir. Örneğin Antonio Gramsci'nin hegemonya teorisini bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Gramsci'nin hegemonya kavramı bu anlamda diyalektik sürece dayanmakta olup yönetici ile yönetilen kesim arasındaki karşıtlıkları ortaya çıkarmayı ve bu karşıtlıkların bloklaşmasıyla yeni bir sistem kurulmasını ifade etmektedir²⁰.

Sosyoloji biliminin ortaya çıkışına temel teşkil eden Fransız İhtilali ile Sanayi Devrimi süreçleri, toplumların geleneksel yapıdan modern yapıya evrilmesi durumunu beraberinde getirmiştir ve sosyolojik terminolojide bu durum, gelenekselden moderne geçiş şeklinde ifade edilmiştir. Bu süreci diyalektik bir biçimde ele almak gerekirse geleneksel ve modern toplumun birbirine karşı iki toplum biçimi olduğunu ve ikisinin karşı karşıya gelerek yeni bir toplum tipinin ortaya çıkışına olanak sağladığını söylemek mümkündür. Tarihsel çerçeveye yerleştirildiğinde modern toplumda Marxist terminolojiye göre kapitalistler ile işçi sınıfının karşı karşıya gelmesi sonucu kominüst toplumların oluşacağı, devrimler sürecinde ise feodalistler ile burjuvazinin karşı karşıya gelmesiyle, modern toplumsal yapılara geçişin temellerinin atıldığını söylemek mümkündür. Bir diğer ifadeyle, her iki süreçte de zıtlıkların karşı karşıya gelmesiyle, eskisinden farklı toplumsal yapıların ortaya çıkması beklenmiş yahut farklı toplumsal yapılar meydana gelmiştir. Bu noktada göz ardı edilmemesi gereken husus ise tarihsel materyalizm anlayışına göre bu süreci tarihin başlangıcına kadar götürebilmenin mümkün olduğudur.

Sosyoloji biliminin tarihsel olarak ortaya çıkışı 18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyıl başları sürecine denk gelse de aslında ilk insanın ortaya çıkışından itibaren toplumsal yapıların varlığından söz etmek mümkündür. Ancak devrimler süreci olarak da bilinen 19. yüzyıl, sosyolojinin diğer bilimlerden bağımsız ve kendi içerisinde sistematik bir bilim dalı olmasını sağlamıştır. Nitekim bu tarihten itibaren klasik sosyolojinin kurucu isimleri olarak bilinen sosyal bilimciler, gelenekselden moderne geçiş sürecinde farklılaşan toplumsal yapıları analiz etme noktasında, birbirinden farklı fikirler ortaya koymuşlardır. Örneğin Emile Durkheim pozitivist düşünce geleneği çerçevesinde toplumsal yapıların bireyden ve olgudan bağımsız, başlı başına birer varlık (*sui generis*) olduklarını²¹ ifade etmiş; buna karşılık Max Weber ise anlayıcı sosyolojik bir yaklaşım sergileyerek toplumsal yapının bireyden bağımsız düşünülemediğini, toplumu oluşturanların bizzat bireyler olduğunu ifade etmiştir. Bir diğer ifadeyle Weber toplumsal yapıların insanüstü yapılar oldukları düşüncesini reddetmekte, ancak bireylerle birlikte anlam kazandıkları fikrini savunmaktadır²². Buradan hareketle toplumsal yapıların oluşmasında birey mi yoksa toplum mu önceliklidir sorunsalı, sosyolojinin bağımsız bir bilim dalı olarak ortaya çıkışından itibaren süregelen bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanısıra toplumsal hayatı analiz etme konusunda karşıt olguların bir araya gelerek sentez oluşturması fikrine dayanan diyalektik düşünceye değinmek önem arz etmektedir. Toplumsal hayatın inşa edilmesi sürecinin diyalektik bakış açısı ile ele alınması fikrini, klasik dönem sosyolojisini takiben 19. yüzyıl ortalarındaki sosyal bilimcilerde görmek mümkündür. Nitekim Peter L. Berger ve Thomas

¹⁹ Doyle P. Johnson, *Contemporary Sociological Theory* (New York: Springer, 2008), 367.

²⁰ Antonio Gramsci, *Hapishane Defterleri* (İstanbul: Belge Yayınları, 1997), 28.

²¹ Emile Durkheim, *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*, çev. Cemal Bali Akal (Ankara: Dost Kitabevi, 2010), 14-15.

²² Max Weber, *Sosyolojinin Temel Kavramları*, çev. Medeni Beyaztaş (İstanbul: Yarı Yayınları, 2011), 31.

Luckmann'ın *Gerçekliğin Sosyal İnşası* isimli eseri, toplumsal yaşamın üç aşamada, diyalektik bir süreç çerçevesinde yapılandığı fikri üzerine oluşturulmuş bir çalışmadır²³.

Toplumsal yapıları analiz etme noktasında, özellikle de günümüz toplumlarında, klasik sosyolojik yaklaşımlarla birlikte bu yaklaşımların sentezi olarak bilinen daha güncel yaklaşımların kullanılması durumuna rastlamak mümkündür. Berger ve Luckmann *Gerçekliğin Sosyal İnşası* adlı çalışmalarında, kendi toplumsal teorilerini oluşturmuşlar ve önceki paragrafta söz edildiği üzere klasik sosyologlarda görülen yapı-fail karşıtlığını bir dikotomi şeklinde ele almak yerine, "*Toplum insanî bir üründür. Toplum nesnel bir gerçekliktir. İnsan sosyal bir üründür*"²⁴ ifadesiyle, birey ve toplumun birbirini tamamlayarak ortaya bir sentez çıkardığı görüşünü paylaşmışlardır.

Berger ve Luckmann'ın *Gerçekliğin Sosyal İnşası* tezi, Schutz'un fenomenolojik yaklaşımından esinlenerek oluşturulmuş bir teori olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanların dünyaya yüklediği anlamları ve bu anlamların nasıl inşa edildiğini analiz etme noktasında fenomenolojik yaklaşımı kullanan Schutz, toplumsal yaşamı anlamak için bireylerin eylemlerine ve bu eylemlerin hangi toplumsal şartlarda oluştuğuna odaklanılması gerektiğini ifade etmiştir²⁵. Dolayısıyla Schutz'un sosyal bilimlere, özellikle de konumuz bağlamında Berger ve Luckmann'a, bu anlamda teorik bir çerçeve sunduğu görülmektedir.

Berger ve Luckmann'a göre toplumsal hayat, üç aşamalı diyalektik bir süreçte inşa edilmektedir. Dışsallaştırma olarak adlandırılan birinci aşama, bireylerin kendilerine ait düşünce ve eylemleri dış dünyaya yansıtmaları sürecidir. Diğer bir deyişle bireyler belirli alışkanlıklar geliştirmekte ve bunları toplumdaki diğer bireylerle paylaşmaktadır. Bunun sonucunda ise bireylerin, toplumsal normların oluşumuna katkı sağladıkları ifade edilmektedir. Nesnelleşme olarak adlandırılan ikinci aşama, dışsallaştırma sürecinde bireyler tarafından oluşturulup toplumsal norm haline gelen davranış biçimlerinin, bireyden bağımsız nesnel gerçekliklere dönüştüğü süreci ifade etmektedir. Bir diğer ifadeyle bireyler bu normları kendiliğinden var olan değişmez gerçeklikler olarak kabul etmektedir. Gerçekliğin sosyal inşasının son aşaması ise içselleştirme sürecidir. Buna göre bireyler artık toplumda var olan nesnelleşmiş gerçekliği öğrenerek bu norm ve değerleri kendi düşünce sistemlerine dahil etmektedir. Bu aşamada sosyalizasyon süreci devreye girmekte, birey kendi sosyal çevresinden öğrendiği toplumsal normları doğal kabul edip içselleştirmektedir²⁶. Dolayısıyla tez-antitez-sentez süreçleri çerçevesinde şekillenen birey ve toplum, aynı zamanda hem kendisi hem de sonuç şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Toplumsal yapıların analizi konusunda Berger ve Luckmann tarafından ortaya konulan teorik çerçeve, günümüz toplumlarını da anlama ve analiz etme noktasında işlevselliğini korumaktadır. Zira bu teori sistematik olmasının yanı sıra eklektik bir özellik de göstermektedir²⁷. Bu anlamda bir sonraki bölümde gerçekliğin sosyal inşasının dışsallaştırma, nesnelleşme ve içselleştirme süreçleri bağlamında nasıl oluştuğuna, Berger ve Luckmann'ın fenomenolojik yöntemine dayanan teorileri çerçevesinde değinilmektedir.

²³ Berger - Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası*.

²⁴ Berger - Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası*, 92.

²⁵ Ahmet Cevzici, *Felsefe Ansiklopedisi 6* (Ankara: Ebabel Yayınları, 2009), 409.

²⁶ Berger - Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası*.

²⁷ Bekir Balkız - Vefa Saygın Ögütte, "Peter L. Berger ve Thomas Luckmann'ın 'Gerçekliğin Sosyal İnşası' Teorisi ve Eleştirisi", *Sosyoloji Dergisi* 27 (2012), 35.

1.2. Dışsallaştırma ve Nesnelleşme

Toplumun insan ürünü olduğu fikrine dayanan dışsallaştırma aşaması, gerçekliğin toplumsal inşası teorisinin ilk aşamasıdır. Buna göre dışsallaştırma, toplumsal yapının bireylerden bağımsız şekillendiği, herhangi bir insan müdahalesi olmaksızın kendi varoluş biçimiyle öteden beri var olduğu fikrine dayanan sosyal pozitivizmin tam karşısında duran bir fikir olarak ortaya çıkmaktadır. Bu teoriye göre, Durkheim'in iddiasının aksine, toplum kendine özgü bir gerçekliğe (*sui generis*) sahip değildir (ya da birey gibi toplum da kendine özgü gerçekliğe sahiptir- bu konuya daha sonra değinilecektir). Toplum ancak içerisinde yaşayan bireyler ve topluluklar sayesinde bir gerçekliğe sahip olur ve ancak bu şekilde somut bir varlık olarak ele alınabilir. Dolayısıyla bir toplumsal yapıdan bahsedebilmek için öncelikle o toplumun içerisinde yaşayan bireyin varlığı kabul edilmelidir. Bir diğer ifadeyle bu süreç, bireyin faaliyetlerinin toplumsal alana taşınmasıyla bu alanda bir yapının inşa edilmesi süreci olarak tanımlanabilir.

Berger ve Luckmann'ın sosyal diyalektiğinin dışsallaştırma aşamasını, antropolojik çıkarımlara dayalı olarak ele almak mümkündür. Buna göre insan organizmasını diğer canlılardan ayıran özellik, insanın evriminin anne karnındayken değil, dünyaya geldikten sonra tamamlanması durumuyla açıklanmaktadır. Berger ve Luckmann bu durumu kendi ifadeleri ile şu şekilde açıklamaktadır;

“İnsanın izole edilmiş bir varlık olarak gelişmişliği ne kadar imkânsızsa izole edilmiş bir varlık olarak, insanın insani bir çevre üretmesi de bir o kadar imkânsızdır. İzole bir varlık olarak insan, hayvani düzeydeki bir varlıktır. Kişi spesifik bakımdan insani fenomenleri fark eder etmez sosyalin alemine girer. Homo sapiens daima ve eşit ölçüde homo sociustur”²⁸.

Buna göre bireyin gelişimi, gözünü açtığı toplum içerisinde etkileşime girdiği diğer bireyler ve içerisine doğduğu toplumsal yapı tarafından tamamlanmaktadır. Dolayısıyla bu açıklamaya göre tamamlanmamış biçimde dünyaya gelen birey, kendisinden daha önce yaşamış bireyler tarafından oluşturulmuş bir toplumsal yapıya- geçmiş insan faaliyetlerinin bir sonucu olarak oluşmuş yapı- gözlerini açar ve bu toplumsal yapı tarafından şekillendirilerek tamamlanır²⁹. İşte bu nokta bizi, nesnelleşme aşamasına götürmektedir. Gerçekliğin toplumsal inşası sürecinde dışsallaştırma aşamasından sonra nesnelleşme aşaması gelmekte ve bireylerin var ettiği toplumsal yapılar, söz konusu toplumun tamamı tarafından uygun kabul edilen davranış biçimleri halini alarak nesnel bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. Bu süreç nesnelleşme olarak adlandırılmakta ve dışsallaştırma sürecinde bireyler tarafından oluşturulan ve zaman içerisinde birer toplumsal gerçeklik halini alan normların, sanki bireyden bağımsız birer olguymuş gibi algılanması sürecini ifade etmektedir.

Bireyler tarafından oluşturulan toplumsal yapılar ifadesini diyalektik düşünce çerçevesinde ele almanın ön şartının, bu ifadenin karşıtının varlığı fikrini kabul etmek olduğu ifade edilebilir. Bu noktada gerçekliğin sosyal inşası teorisinin ikinci aşaması olan nesnelleşme, *toplum, nesnel bir gerçekliktir* ifadesiyle açıklanmaktadır³⁰. Bu ifadede yer alan toplumun nesnelliği, toplumun bireylerin bir araya gelmesiyle oluştuğu ancak zaman içerisinde bireylerin üstünde bir gerçeklik olarak karşımıza çıkması durumudur. Bir diğer ifadeyle toplum içerisinde bireylerden bağımsız işleyen bir düzen vardır ve söz konusu toplum içerisine doğan her birey,

²⁸ Berger - Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası*, 78.

²⁹ Berger - Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası*, 73.

³⁰ Berger - Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası*, 92.

dışsallaştırma aşamasında oluşturulan normları, o topluma uyum sağlamak adına içselleştirmek durumundadır. Nitekim bu normlar bireyler tarafından oluşturulmuş bile olsa, zamanla birey üzerinde bir güç haline gelmektedir.

Berger ve Luckmann'a göre nesnelleşme süreci, kurumsallaşma ve meşrulaştırma şeklinde iki boyuttan oluşmaktadır. Kurumsallaşma boyutu, gündelik hayat içerisinde var olan nesnel davranış biçimlerini ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle kurumsallaşmış toplumsal yapılar, bireylerin nesnelleşmiş eylemleridir ve toplum içerisindeki her kurumda nesnelleşmiş davranış biçimlerini görebilmek mümkündür³¹. Bu durumu, bireyin sosyalleşme süreci üzerinden somut hale getirebilmek mümkündür. Her bireyin içerisine doğduğu toplumsal yapıya adapte olması şeklinde ifade edilen sosyalleşme, bireyin var olan kurumsal yapıların kurallarını içselleştirme sürecidir. Nitekim birey söz konusu kurumsallaşmayı benimsediği ölçüde kendi varlığını topluma kabul ettirecektir.

Nesnelleşme aşamasının meşrulaştırma boyutu ise toplumu oluşturan bireylerin davranış biçimlerinin, sosyal açıdan kabul edilebilir davranışlar haline gelmesi sürecini ifade etmektedir. Buna göre önceki paragrafta sözü edilen kurumsallaşmanın temelinde esasen toplumsal normlar olarak da bilinen *kabul edilebilir davranış biçimleri* bulunmaktadır. Bu toplumsal normlar zaman içerisinde bireyin topluma entegrasyonunu sağlamakta ve dolayısıyla gerçekleştirilen herhangi bir toplumsal eylemin meşru bir temele oturtulmasına olanak tanımaktadır. Bu durumun diyalektik sürece uyarlanmasını, dışsallaştırma sürecinin, diyalektik süreçteki üretim aşamasına benzerliği üzerinden ele almak mümkündür³². Yani birey tarafından toplumsal bir gerçeklik üretilmekte ve bunu takiben söz konusu toplumsal gerçeklik içerisine doğan her birey, kurumsallaşmış ve toplumsal açıdan meşruiyeti bulunan davranış biçimlerini içselleştirerek topluma entegre olmaktadır. Bu anlamda dışsallaştırma, bireyin deneyiminin toplumda ortak kabul edilen bir gerçekliğe (nesnelleşme) dönüşmesinin ilk aşaması olarak ele alınabilir.

Öte yandan gerçekliğin sosyal inşasının nesnelleşme aşamasının, Durkheim'in pozitivist yaklaşımıyla benzer yönleri bulunmaktadır. Berger'in;

“İçinde bulunduğumuz toplum, herhangi bir kişisel biyografiyi aşan tarihsel bir varlığa sahiptir. Toplum, bizden önce vardır ve bizi hayatta tutacak olandır. Biz doğmadan önce öylece vardır ve biz öldükten sonra da olacaktır. Yaşamlarımız, zaman içindeki görkemli marş törenlerinden meydana gelen epizotlardan başka bir şey değildir. Kısacası toplum, tarih içindeki tutsaklığımızın duvarlarıdır”³³

ifadesi, bu benzerliği doğrular niteliktedir. Nitekim toplumun *sui generis* özelliği ve bireyler üzerinde güç sahibi olması, Durkheim sosyolojisinin temelini oluşturmaktadır³⁴. Ancak bu ifadeden Berger'in Durkheim gibi salt pozitivist olduğu düşüncesine ulaşmak mümkün görünmemektedir. Zira O'nun toplumsal yapıların diyalektik bir süreçte oluştuğunu ifade etmesi, Durkheim'den ayrılan en belirgin özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Berger ve Luckmann topluma öncesi ve sonrası olmayan bir varlık olarak yaklaşmak yerine onu bireyle karşılıklı etkileşimi çerçevesinde ele almışlar ve ikisinin birbirini beslediği ve toplumsal yapının sürekli bir inşa süreci içerisinde olduğu fikri üzerine yoğunlaşmışlardır. Bununla birlikte Durkheim'in daha makro düzeyde bir yaklaşıma sahip olduğunu söylemek mümkündür. Diğer bir

³¹ Berger - Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası*, 91.

³² Ruth A. Wallace - Alison Wolf, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları: Klasik Geleneğin Geliştirilmesi*, çev. Leyla Elburuz - M.Rami Ayas (İzmir: Punto Yayınları, 2004), 327.

³³ Peter L. Berger, *Sosyolojiye Çağrı*, çev. A. Erkan Koca (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 116.

³⁴ Durkheim, *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*, 14-15.

ifadeyle Durkheim sosyolojisinde toplumsal analizin temelini yalnızca toplumun yerleştirildiği, olgu ve yapıların oluşumunda bireyin katkısının göz ardı edildiği görülmektedir. Buna karşılık Berger ve Luckmann toplumsal analizlerinin temelini birey ve toplum arasındaki karşılıklı etkileşimi yerleştirerek, toplumun birey üzerindeki etkisini anlamak için bireylerin öznel deneyimlerine ve gündelik hayatın toplumsal yapılanmasını nasıl şekillendirdiğine odaklanmakta ve daha mikro düzeyde bir yaklaşım sergilemektedir.

Berger ve Luckmann'ın toplumsal gerçekliğin diyalektik oluşumuna yönelik ortaya koyduğu teori, gündelik hayatın sürekli yeniden yapılandığı düşüncesi üzerine oturtulmakta ve bireyin olduğu her yerde, sürekli bir değişim olacağı fikri üzerinden yürütülmektedir. Bu nedenle bu teorinin, nesnelleşme aşamasında benzerlik göstermekle birlikte bitmeyen bir süreç olduğu göz önünde bulundurulmak suretiyle, pozitivist teorinin karşısında konumlandığını ifade etmek yanlış olmayacaktır.

1.3. İçselleştirme

Toplumun kesintisiz bir biçimde sürekli yeniden inşa edildiği diyalektik sürecin üçüncü aşaması olan içselleştirme, bireylerin toplumsal yapıları inşa ederken onları dışsallaştırıp nesnel (kurumsal-meşru) hale getirmesi, aynı zamanda döngüsel bir biçimde bu yapıları benimsemesini ifade etmektedir. Dışsallaştırma, nesnelleştirme ve içselleştirme kavramları ayrı başlıklarda ele alınmış olsa da birbiri ardına gelen ve kesintisiz devam eden bütünsel bir süreci ifade etmektedir³⁵. İçselleştirme sürecini, sosyalizasyon kavramıyla somut hale getirmek mümkündür. Bireyin içerisinde yaşadığı topluma uyum sağlama süreci olarak nitelendirilen sosyalizasyon, bireyi yaşadığı topluma entegre eder. Bununla birlikte bireyin topluma entegre olması ise yine bireyler tarafından inşa edilmiş olan sosyal yapılanmaları içselleştirmesi ile gerçekleşmektedir. Diğer bir deyişle sosyalizasyon bireyin, toplumsal yapıların nesnel dünyasına girişi olarak nitelendirilebilir³⁶.

Berger ve Luckmann'a göre bireyin toplumsal yapıların içerisine girerek onları içselleştirmesi, birincil ve ikincil sosyalizasyon olmak üzere iki şekilde incelenmektedir. Birincil sosyalizasyon bireyin bebeklik ve çocukluk yıllarını kapsayan ilk aşamadır. Konumuz çerçevesinde ise asıl önemli olan, ikincil sosyalizasyondur. Buna göre ikincil sosyalizasyon, ilk sosyalizasyon aşamasını yakın çevresi ile gerçekleştirmiş olan bireyin farklı sosyal gruplar ve çevrelerle etkileşim kurarak, içerisinde yaşadığı toplumda var olan normlar, değerler ve rolleri öğrendiği süreç olarak tanımlanabilir. Bir diğer ifadeyle birey, *anlamli ötekilerin* davranış biçimlerini benimser, onlarla özdeşleşir ve bunun sonucunda ise söz konusu toplumda var olan yapılanmaları içselleştirerek kendini inşa eder³⁷. Görüldüğü üzere bu noktada bireyin kendi benliğini inşa etmesi, diyalektik düşünce çerçevesinde açıklanabilir hale gelmektedir. Öyle ki Hegel diyalektiğine göre içselleştirmeyi "*beni ancak "biz" ve "biz"i de ancak bir ben*"³⁸ şeklinde anlamlandırmak mümkün görünmektedir. Yani bir "ben" oluşturmak için "biz" in varlığına ihtiyaç duyulmakta, "biz" ise, "nesnelleşmiş toplumsal yapılanmalar"a işaret etmektedir.

Toplumsal yaşama bakıldığında birincil ve ikincil sosyalizasyonun, birbiriyle bağlantılı süreçler olarak ilerlediği görülmektedir. Daha açık bir ifadeyle bireyin birincil sosyalizasyon sürecinde içselleştirdiği bilgileri, kurumsal boyutta da içselleştirmesi beklenmektedir. Nitekim

³⁵ Osman Şahin - İhsan Çapcıoğlu, "Toplumsal Gerçekliğin İnşasından 'Büyük Veri'ye Bilginin Dönüştürücü Etkisi", *İslami Araştırmalar Dergisi* 3/32 (2021), 689.

³⁶ Berger - Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası*, 191.

³⁷ Berger - Luckmann, *Gerçekliğin Sosyal İnşası*, 193.

³⁸ Georg W. F. Hegel, *Tinin Görüngübilimi*, çev. Aziz Yardımlı (İstanbul: İdea Yayınları, 2011), 122.

birey tüm yaşamı boyunca, sosyal hayatta birbirinden farklı pek çok ortamda, farklı roller icra etmekte olan bir varlıktır. Dolayısıyla bulunduğu ortama göre oynayacağı rolü, anlamlı ötekiler sayesinde kavramakta ve içselleştirmektedir³⁹. Aksi takdirde yaşadığı topluma adapte olması beklenemez. Buradan anlaşılmaktadır ki birey, yaşadığı toplumla sıkı bir etkileşim halindedir ve toplumsal hayat içerisindeki faaliyetlerini, yine bireyler- anlamlı ötekiler- tarafından oluşturulmuş toplumsal yapılanmalardan bağımsız gerçekleştirmesi mümkün değildir.

Gerçekliğin sosyal inşasını, önceki paragrafta belirtildiği şekliyle, bireyin kendini inşa etme süreci olarak değerlendirmek mümkündür. Nitekim diyalektik düşünce çerçevesinde bir toplumsal gerçeklikten söz etmek, aynı zamanda bireyden söz etmek anlamına gelmektedir. Gerçekliğin sosyal inşası teorisi çerçevesinde toplumun diyalektik inşasına bakıldığında, süreç her ne kadar dışsallaştırma ile başlıyor olsa da dışsallaştırmanın da bireylerin ürünü olduğu görülmektedir. Dolayısıyla toplumsal gerçekliğin anonim bireyler tarafından üretilerek nesnelleştirildiği; yine her birey tarafından öznel biçimde içselleştirildiği diyalektik sürecin, kesintisiz sürdürüldüğünü ifade etmek mümkündür. Bu çerçevede birey toplumsal yapılanmaları (toplumsal normlar, değerler, roller) içselleştirirken aynı zamanda kendisini inşa etmekte ve bu inşayı, çevresinde yer alan anlamlı ötekiler üzerinden gerçekleştirmektedir. Anlamlı ötekiler kavramı ise Berger ve Luckmann'ın G.H Mead'in *genelleştirilmiş öteki* kavramından yola çıkarak kullandıkları bir kavramdır. Mead tarafından genelleştirilmiş öteki, "*mevcut bir kollektivitenin üyeleri arasında egemen 'tutumlar topluluğu'*" şeklinde tanımlanmaktadır⁴⁰. Buna göre bir sonraki bölümde, Mead'in genelleştirilmiş öteki kavramından yola çıkarak, bireyin diyalektik süreç çerçevesinde kendini toplumsal olarak inşa etme süreci üzerinde durulmaktadır.

1.4. Benliğin Sosyal İnşası

Sosyal bilimlerde toplum analizinin temeline bireyin mi yoksa toplumun mu yerleştirileceği konusu, öteden beri önemli bir tartışma alanı oluşturmaktadır. Bu çerçevede özellikle sosyolojinin klasik köklerine bakıldığında, önemli fikir ayrılıklarının olduğu görülmektedir. Toplumlar gelenekselden moderne evrildikçe ve daha karmaşık yapılanmalar haline geldikçe, toplumsal analizi tek bir perspektif üzerinden gerçekleştirmek yetersiz kalmıştır. Nitekim sosyolojide ilk kez Weber'le başlayan anlayıcı gelenek toplumların birbirinden farklı tarihsel süreçler yaşadığını ve dolayısıyla her toplumun farklı şekillerde analize tabi tutulması gerektiği düşüncesini desteklemiştir. Bununla birlikte Weber nesnel olanın aynı zamanda eylemi gerçekleştiren kişi tarafından nesnel hale getirildiği, dolayısıyla toplumu anlamak için önce bireyin eylemlerinin anlamına ulaşılması gerektiği fikrine dayalı mikro düzeydeki anlayıcı yaklaşımı⁴¹ ön plana çıkarmıştır. Bunu takip eden süreçte toplumsal analizin temeline birey ile toplumu birlikte yerleştirme fikri⁴² giderek önem kazanmaya başlamıştır.

Toplumsal yapıların oluşumunda yapının kendisi kadar bireyin de önemli olduğunu belirten ve obje ile süjenin ikiliği fikrini reddeden sosyal bilimcilerden biri Georg Herbert Mead'dir. Fikirlerini sembolik etkileşimcilik teorisi üzerinden oluşturan Mead'e göre bireyin benliğinin oluşumu, yalnızca öznel bir süreci ifade etmemektedir. Diğer bir deyişle insan organizması, içerisinde yaşadığı çevreyle kesintisiz bir etkileşim halindedir ve bu çevre yalnızca fiziksel değil aynı zamanda sosyal bir çevredir. Dolayısıyla Mead'in sosyal benliğin oluşum

³⁹ Balkız - Öğütle, "Peter L. Berger ve Thomas Luckmann'ın 'Gerçekliğin Sosyal İnşası' Teorisi ve Eleştirisi", 36.

⁴⁰ Jonathan H. Turner vd., *Sosyolojik Teorinin Oluşumu*, çev. Ümit Tatlıcan (Bursa: Sentez Yayınları, 2010), 494.

⁴¹ Weber, *Sosyolojinin Temel Kavramları*, 31.

⁴² Anthony Giddens, *Toplumun İnşası: Yapılaşma Teorisinin Ana Hatları*, çev. Ümit Tatlıcan (Bursa: Sentez Yayınları, 2020).

sürecini organizma kavramı üzerinden ele alması, bireyin biyolojik bir varlık olmasının ötesinde bir anlama işaret etmekte ve bu noktada Darwinci evrimci görüşten ayrılmaktadır. Zira Mead bireyin, diğer canlı organizmalardan farklı olarak, içerisinde yaşadığı toplumsal yapıyla ve dolayısıyla diğer bireylerle etkileşim halinde olduğunu; onlardan etkilendiği kadar onları etkileme ve dönüştürme gücüne sahip olduğunu belirtmektedir⁴³. Bununla birlikte organizma ile çevre arasındaki ilişkinin, organizmanın aynı zamanda sosyal bütünlüğün bir parçası olduğunu kabul etmek suretiyle bütünsel bir çerçevede değerlendirilebileceğini ifade etmektedir⁴⁴.

Bireyin benliğinin toplumsal yapılanmayla etkileşim içerisinde oluşturulduğu fikrini, diyalektik süreç çerçevesinde ele almak mümkündür. Zira Mead benliğin kendisini bulma yolunda iki aşamadan geçtiğini, ancak bu iki aşama sonucunda yepyeni başka bir benlik oluştuğunu ifade etmektedir ki oluşan bu yeni benlik ne bireyin yalnızca kendi öz benliğidir, ne de yalnızca toplumsal benliğidir. Bireyin benliğinin oluşum sürecini *“bireysel organizmaların üyesi oldukları toplumsal bütünle ilişkisi, çok hücreli bir organizmanın tek tek hücrelerinin bir bütün olarak organizmayla ilişkisine benzer”*⁴⁵ ifadesiyle Mead işlevselci bir yaklaşıma sahip olduğu izlenimini verirken, bu yaklaşımı yalnızca tek bir olguyu merkeze alarak değil, olguların karşılıklı ilişkisine dayalı bir bakış açısıyla açıklamaya çalışır. O’na göre benliğin yapısı “ben” ve “beni” şeklinde iki bileşenle açıklanmaktadır. Buna göre “ben” bileşeni, benliğin özgün ve kendiliğinden olan yönüne işaret ederken “beni” bileşeni toplumun birey üzerindeki etkisine işaret etmekte ve bireyin toplumsal normlara, değerlere ve beklentilere uygun davranış biçimleri geliştirmesini sağlamaktadır. Bir diğer deyişle ben bileşeninin daha işlevselci bir yaklaşıma işaret ettiğini, buna karşın beni bileşeninin ise daha ziyade toplumsal yapıları esas aldığı ve yapısal işlevselci bir yaklaşıma işaret ettiğini söylemek mümkündür.

Bireyin benliğini inşa etme süreci, toplum içerisinde yer alan *“genelleştirilmiş öteki”*ler aracılığıyla gerçekleşmektedir⁴⁶. Buna göre birey toplum içerisinde bir davranış sergileyeceği zaman bunu toplumdaki diğer bireylere bakarak öğrenmekte ve onları taklit ederek gerçekleştirmektedir. Dolayısıyla genelleştirilmiş öteki olarak adlandırılan topluluğun tutumu, aslında söz konusu toplumdaki genel tutumu yansıtmaktadır⁴⁷.

Mead’in ben ve beni şeklinde iki bileşenden oluştuğunu ifade ettiği benlik, özne benlik ve nesne benlik kavramları üzerinden daha somut bir şekilde anlaşılabilir. Özne benlik bireyin kendini gözlemlemesi, kendi iç dünyasına bakarak kendine yönelik tutumlar geliştirmesi ve kendinin bilincinde olarak davranışlara tepki göstermesi durumlarını içerirken; nesne benlik genelleştirilmiş ötekine dayalı olarak, kendi bilincinde olan özne benliğin toplumsal yapılanmalara uyarlanması durumunu ifade etmektedir⁴⁸. Meseleye buradan bakıldığında özne benlik ile nesne benlik kavramları diyalektik düşünceye dayalı bir biçimde, birbirinin karşıtı olarak incelenebilir. Buna göre özne benlik olmaksızın nesne benliğin olabileceğini söylemek mümkün görünmemektedir, zira nesne benliğin oluşumu, özne benliğin varlığına dayalı bir biçimde gerçekleşmektedir. Bununla birlikte özne benliğin kendini tanımlaması için ise nesne benliğe ihtiyacı vardır, tıpkı bireyin bir toplumda kendisini “ben” olarak tanımlayabilmesi için kendisi dışında bir “o”na ihtiyaç duyması gibi.

⁴³ Mead, *Zihin, Benlik ve Toplum*, 239.

⁴⁴ Mead, *Zihin, Benlik ve Toplum*, 160.

⁴⁵ Mead, *Zihin, Benlik ve Toplum*, 185.

⁴⁶ Mead, *Zihin, Benlik ve Toplum*, 174.

⁴⁷ Mead, *Zihin, Benlik ve Toplum*, 175.

⁴⁸ Mead, *Zihin, Benlik ve Toplum*, 179.

Birbirinin karşıtı olan, ancak var olabilmek ve nihayetinde anlamlı bir sentez oluşturabilmek için birbirine ihtiyaç duyan özne ile nesne benlik, bu sürecin sonunda “*genel sosyal veya grup davranışı sistematığı modelinin bireysel bir yansıması haline gelerek, tam gelişimine ulaşır*”⁴⁹. Yani birey özne ve nesne bileşenlerini birleştirmek suretiyle kendine has bir benlik oluşturur. Fakat bu süreç, tıpkı diğer sosyal diyalektik süreçlerde olduğu gibi, tamamlanan bir süreç olarak karşımıza çıkmamaktadır. Diğer bir ifadeyle bireyin özne ve nesne yönleri, yaşadığı bireysel deneyimler ve toplumsal etkileşimler nedeniyle sürekli bir biçimde yeniden inşa edilmektedir. Nitekim bireyin olduğu her yerde değişimin kaçınılmaz olduğu gerçeği üzerinden, her bireyin toplumsal benliğini oluştururken aynı zamanda bir “*anlamlı öteki*” inşa etmesinin, özne benliğine dayalı bir biçimde gerçekleştiğini ifade etmek mümkündür. Dolayısıyla yeni doğan her birey, toplumsal benliğin oluşumuna özne benliği vasıtasıyla yepyeni anlamlar eklemekte ve “*anlamlı öteki*” her yeni doğanla birlikte yeniden inşa edilmektedir.

Toplumsal yaşamın inşa edilmesi sürecinin Hegel diyalektiğine dayalı olarak ele alındığı bu çalışmada, öncelikle Marx’ın, toplumların tarihsel süreçte materyalist felsefeye dayalı olarak, tez-antitez-sentez aşamaları temelinde biçimlendiğine yönelik tezi ele alınmıştır. Sonrasında Berger ve Luckmann’ın “Gerçekliğin Sosyal İnşası” tezi üzerinden, toplumsal yapıların dışsallaştırma-nesnelleşme-içselleştirme süreçlerine dayalı diyalektik biçimlenmesi üzerinde durulmuştur. Son olarak ise Mead’ın bireyin benliğini inşa etmesi sürecinde, diyalektik düşüncenin özne benlik-nesne benlik-benlik aşamaları üzerinden ortaya çıkışına değinilmiştir. Bu üç teorinin ortak özelliği, hepsinin nihayetinde yeni bir oluşumun ortaya çıkması; bununla birlikte ortaya çıkan bu yeni oluşumun, birbirinin karşıtı olan iki olgunun birleşiminden oluşmasıdır. Ancak birbirinin karşıtı olarak ifade edilen iki olgunun- proleterya/burjuvazi, birey/toplum, özne benlik/nesne benlik- var olabilmek için sürekli birbirine ihtiyaç duyduğu gerçeğini göz ardı etmemek gerektiği, önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradan hareketle çalışmanın son bölümünde, toplumsal yapılanmanın diyalektik oluşumu sürecinde dinin nerede konumlandığı, dinin söz konusu yapılanmaların oluşumuna diyalektik süreç üzerinden katkı sağlayıp sağlamadığı konusu, eklektik sekülerleşme paradigması üzerinden ele alınmaktadır.

2. Günümüz Toplumlarında Dinin Diyalektik İnşası: Bir Sentez Girişimi

Din ve diyalektik kavramlarının bir arada kullanımı ilk bakışta çelişkili iki kavramın bir arada kullanıldığı izlenimini vermektedir. Ancak çalışmada diyalektik kavramının kullanım biçimine bakıldığında, dinin günümüz toplumlarının yapılanması sürecinde etkin bir rolü olduğu söylenebilir. Diğer bir ifadeyle dinin diyalektik üzerinden ele alınması, onun statik bir toplumsal kurum olmaktan ziyade, tarihsel ve toplumsal koşulların değişimine paralel olarak sürekli dönüşen ve farklı şekillerde karşımıza çıkan bir olgu olduğu gerçeğini desteklemektedir. Dolayısıyla çalışmada kullanıldığı biçimiyle diyalektik süreç karşıtların etkileşimi üzerinden yeni sentezlerin ortaya çıktığı bir model olarak ele alındığında, dinin çeşitli işlevlere sahip olduğu görülmektedir. Bu anlamda toplumsal değişim teorileri çerçevesinde dinin hem muhafazakar hem de değişimi destekleyici bir işleve sahip olduğu ifade edilmektedir⁵⁰.

Dinin toplumsal düzeni sağlama konusunda muhafazakar bir işleve sahip olduğu görüşü, Dukheim’ci perspektif üzerinden incelenebilir⁵¹. Buna göre din, var olan toplumsal düzeni; ekonomik, politik ve sosyal yapılanmayı meşrulaştırarak sağlamakta ve bireylerin söz konusu

⁴⁹ Mead, *Zihin, Benlik ve Toplum*, 179.

⁵⁰ Ejder Okumuş, “Toplumsal Değişim ve Din”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 8/30 (2009), 326.

⁵¹ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 63.

düzeni kabul etmesini kolaylaştırmaktadır. Öte yandan toplumların gelenekselden moderne evrildiği ve modernin geleneksele tercih edildiği toplumlar çerçevesinden bakıldığında, dinin işlevinin farklılaştığı görülmektedir. Bu bağlamda dinin, mevcut düzenin değişimini destekleyici olarak karşımıza çıktığı durumlar da söz konusudur. Örneğin, özellikle batı toplumlarında ortaya çıkan dini hareketlerin birçoğunun mücadelecı bir karaktere sahip olduğu ve toplumsal açıdan bir dönüşüm sağlamayı amaçladığı bilinmektedir⁵². Görüldüğü üzere dinin, özellikle toplumsal değişim süreçlerinde, işlevsel açıdan farklı roller üstlendiği söylenebilir. Bu durumu diyalektik açıdan ele almak gerekirse dinin modern toplumlarda, hem daha ziyade geleneksel toplumların bir özelliği olarak karşımıza çıkan muhafazakarlık olgusu temelinde, hem de bununla birlikte modern toplumların bir özelliği olan değişim-dönüşüm olgusu temelinde etkin bir şekilde işlev gösterdiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla birbirine karşıt iki olguyu (muhafaza etme-değiştirme/dönüştürme) esas almak suretiyle diyalektik bir toplumsal yapılanma inşa eden dinin, günümüz toplumlarını analiz etme noktasında eklektik sekülerleşme paradigmasının oluşumuna temel teşkil eden bir sentez girişiminde bulunduğu ifade edilebilir. Diğer bir ifadeyle günümüz toplumlarında din, geleneksel ve modernin bir aradalığını diyalektik süreç üzerinden sağlamakta ve eklektik sekülerleşme paradigmanın oluşumuna diyalektik süreç üzerinden katkıda bulunmaktadır.

Dinin diyalektik inşası, dinin hem birey hem de toplum düzeyinde sürekli bir etkileşim, çatışma ve sentez süreci içerisinde şekillendiğini ifade etmektedir. Buna göre tez-antitez-sentez süreci doğrultusunda ele alındığında dinin belirli bir tarihsel ve kültürel bağlamda var olan bir sistem olarak geleneksel toplum yapısını koruma yönündeki işlevi, tez aşaması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte modernleşme ve sekülerleşme süreçleri ile bu süreçlerde yaşanan kültürel etkileşimlerin, dini yapılanmaların karşıtı olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu aşama ise karşımıza antitez aşaması olarak çıkmaktadır. Sonuncu aşama olan sentez aşaması ise dinin geleneksel ve modern/seküler toplumsal yapılar içerisindeki varlığının birleşiminden oluşmaktadır. Diğer bir ifadeyle dinin kendisini modern toplumsal yapılanmalara uyarlayarak dönüştürmesi ve geleneksel toplumlarda olduğundan farklı bir biçimde ortaya çıkması durumunu ifade etmektedir. Buna göre eklektik sekülerleşme paradigması üzerinden bu sürecin doğrusal ilerlemediği, farklı tarihsel ve kültürel bağlamlar içerisinde farklı biçimler aldığı ifade edilebilir.

2.1. Eklektik Sekülerleşme Paradigmasının Diyalektik İnşası

Sekülerleşme, toplumların gelenekselden modern yapılanmaya geçişiyle birlikte dinin ve dini kurumların bireysel ve toplumsal alanda hakimiyetini yitirmesi anlamında kullanılan bir kavram olup modern toplumların temel karakteristiklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Sekülerleşme kavramını ilk kullanan isim olan Weber sekülerleşmeyi, artan rasyonelleşme ile birlikte insanların artık gizemli olayları deney ve gözleme dayalı olarak anlamlandırıldığını, buna bağlı olarak dünyanın büyüünün bozulduğunu belirterek açıklamaktadır⁵³. Diğer bir ifadeyle modern toplumların başlıca karakteristiklerinden olan bireyselleşme, rasyonelleşme, özelleşme ve çoğulculuk gibi olgular bireylerin dinle kurdukları ilişki biçimlerini dönüştürmüş, bununla birlikte dinin bireysel ve toplumsal alanda yaşanma biçimi farklılaşmaya başlamış ve tüm bunlar, bir sekülerleşme süreci yaşanmasını kaçınılmaz kılmıştır⁵⁴.

⁵² Okumuş, "Toplumsal Değişme ve Din", 331.

⁵³ Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Aruoba (İstanbul: Hil Yayınları, 1997), 111.

⁵⁴ Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, 646-647.

Sosyal bilimcilerin modern toplumların dinle kurdukları ilişki biçimini analiz etmek için oluşturdukları paradigmalardan biri olan eklettik paradigma, modern toplum ile dinin birlikteliğini ifade eden bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre günümüz toplumlarını analiz etme noktasında artık klasik ve yeni sekülerleşme paradigmaları yetersiz kalmaktadır. Nitekim çoğulcu karaktere sahip günümüz toplumlarda artık tek tip dindarlıklar yahut bireyselci karakteristik çerçevesinde dinin tecrübe edilmiş şekli, dinin yaşam biçimlerine bağlı olarak farklı şekillerde görünür olması durumunu ortaya çıkarmıştır. Bu çerçevede eklettik paradigma, klasik ve yeni sekülerleşme paradigmalarını belirli açılardan eleştirmiş; modern toplumlarda geri planda kalanın din değil dini otorite olduğunu ve yeni paradigmanın yalnızca bireysel dindarlıkla ilgilendiğini öne sürmüştür⁵⁵.

Modernite ile dinin birbirini karşılıklı olarak etkilediği tezinden yola çıkan eklettik paradigmanın savunucularından olan Casanova, modern toplumlarda dinin varlığını üç madde üzerinden ele almaktadır. Bunlardan birincisi, geleneksel topluma kıyasla modern toplumlarda dini ibadetlerin azalması, ikincisi dinin toplumsaldan ziyade bireysel alana özgü bir fenomen haline gelmesi, üçüncüsü ise toplumsal kurumların dini kurumlardan ayrılması şeklinde karşımıza çıkmaktadır⁵⁶. Bu üç maddeye bakıldığında her birinin klasik-yeni ve eklettik olmak üzere farklı paradigmaların tezleri olduğu açıkça görülmektedir. Ancak Casanova bu üç özelliği birlikte ele alarak, din ile modern toplumsal yapılanmaların aynı anda bir arada bulunabileceğini öne sürmektedir. Buna göre modern toplumsal yapılanmaların bireyselci karakteri dolayısıyla dinin yaşanma biçiminin farklılaştığı ve dini otoritelerin kurumsal yapılanmalar üzerindeki etkisini yitirdiği aşikar olmakla birlikte, dinin önemini yitirdiği yahut tersi biçimde yükselişe geçtiği yönündeki tezler, günümüz toplumlarını analiz etme noktasında işlevselliğini yitirmiştir. Zira toplumlar artık dinden uzaklaşmayı modernitenin ön koşullarından biri olarak görmeyi reddetmekte, bunun yerine, modernleşirken dindar yaşam biçimlerini de aynı oranda muhafaza etmek istemektedir. Bunun yanısıra dinin moderniteyle barıştırılmak istenmesi neticesinde yeni dindarlık biçimleri ortaya çıkmakta, geleneksel toplumda birbirinin karşısında duran iki olgu şeklinde karşımıza çıkan din ve modernite, günümüz toplumlarında artık birbirinin karşısında değil, birlikte ilerleyerek yeni yaşam biçimlerinin oluşumuna öncülük eden iki olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla, özellikle klasik sekülerleşme paradigması çerçevesinde dikotomik bir biçimde ele alınan din ve modernite olgularının, günümüz toplumlarında diyalektik süreç çerçevesinde sentez oluşturmak suretiyle bir araya geldiğini ifade etmek mümkündür.

Modern toplumlarla dinin etkileşimi fikri çerçevesinde oluşturulan eklettik sekülerleşme paradigmasını, dinin söz konusu toplumlarda modern yapılanmalarla diyalektik süreç çerçevesinde bir sentez oluşturduğu düşüncesi üzerinden ele almak mümkündür. Buna göre din ile sekülerleşme ve modernleşme arasında esnek sınırların bulunduğunu ve günümüz toplumlarında sekülerleşmenin iki şekilde gerçekleştiğini söylemek mümkündür. İlkini dini kurumlar kendilerini modern topluma uyarlamak için popüler kültür formlarını- örneğin dini öğretileri bireylere ulaştırabilmek için teknolojik kaynakların kullanımı- kullanmakta ve böylece kendini modern toplum yapısına uyarlamaktadır⁵⁷. Bu duruma diyalektik bakış açısıyla yaklaşmak gerekirse, geleneksel düşünce sistemine göre modernite olgusunun karşıtı olarak ele alınan din olgusunun, modern toplumda varlığını sürdürebilmek adına karşıtı olan kavramla bir

⁵⁵ Niyazi Akyüz - Şahin Gürsoy, "Modernleşme Sekülerleşme İlişkisi Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme", *Sekülerleşme ve Dini Canlanma Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (22 Ekim 2008), 86.

⁵⁶ Jose Casanova, "Sekülerleşmeyi Yeniden Düşünmek: Evrensel Bir Karşılaştırma", çev. Selman Yılmaz, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2014), 221.

⁵⁷ Ali Köse, *Laik Ama Kutsal* (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2006), 46.

araya gelmek durumunda kaldığı görülmektedir. Günümüz toplumlarında sekülerleşmenin gerçekleşmesinin yollarından ikincisi ise modern toplumlarda artık dinin kültürel formlara doğrudan etki edememesi sonucunda toplumdaki ayrıcalıklı konumunu yitirmesiyle ilişkilendirilmektedir. Buna göre günümüz toplumlarında dine olan ilginin ve bununla birlikte dinin kültürel formlara olan etkisinin de azalmasıyla birlikte seküler bir biçimde karşımıza çıkan kültürel formlar, bireylerin dini ihtiyacını karşılar niteliklere sahip olmaya başlamaktadır. Diğer bir deyişle modern toplumlarda aslında dini içerikten uzak yapılanmaya sahip olan kültürel formlar, modern bireyin kutsal ilgisini tatmin edecek şekilde karşımıza çıkmaktadır. Ostwald'ın ifadesiyle bu durum "*dini duygular, geleneksel dini kurum ve anlatıların dışında ifadelerini bulurlar*"⁵⁸ şeklinde açıklanabilir.

Modern bireyin kutsal ilgisinin tatmin edilmesi konusunda bireylerin beden ve zihinlerini dinlendirmek amacıyla yaptıkları yoga aktivitesi, örnek olarak verilebilir. Öyle ki birtakım bilimsel çalışmalarda⁵⁹ yoga ile namaz ibadetinin benzerliği dile getirilmekte, buna bağlı olarak namaz ibadetinin tıpkı yoga gibi ruh sağlığı üzerinde olumlu etkileri olduğu ifade edilmektedir. Bu durumu Eliade'nin bireyleri dindar olan ve dindar olmayan⁶⁰ şeklinde ele alışı üzerinden değerlendirmek mümkündür. Buna göre dindar bireyler halihazırda bir kutsal gücün varlığına inanmakta ve yaşamlarını bu düşünce çerçevesinde inşa etmektedir. Öte yanda dindar olmayan bireyler varoluşla ilgili birtakım problemler yaşamakta ve yaşamlarını inşa etme noktasında sıkıntılarını azaltacak bir maneviyata ihtiyaç duymaktadır. Diğer bir ifadeyle özünde kutsal olmayan ancak kutsal işlevi gören, bir anlamda onları ruhsal açıdan tatmin eden aktivitelere yönelmektedir. Görüldüğü üzere modern toplumda din varlığını sürdürürebilmek adına modern yapılanmalara entegre olmakta; bununla birlikte modern yapılanmalar da varlığını sürdürürebilmek adına dine ve dini yapılanmalara ihtiyaç duymaktadır. Diğer bir ifadeyle geleneksel toplumlarda birbirinin karşısında duran iki olgu izlenimi veren din ve modernite, karşıtların bir araya gelmesi veya bir olgunun var olabilmek için karşıtına ihtiyaç duyması şeklinde ele alınan diyalektik süreçte bir araya gelmekte ve bir sentez oluşturmaktadır.

Günümüz toplumlarında yaşanan sekülerleşme sürecini, önceki paragraflarda değinilen çerçevede, klasik sekülerleşme paradigması üzerinden ele almak mümkündür. Zira modernleşmeye bağlı olarak ortaya çıktığı varsayılan sekülerleşme olgusunu yeni sekülerleşme paradigmasına dayalı olarak dinin ve geleneklerin etkisinin artması yahut klasik sekülerleşme paradigması bağlamında dinin etkisini yitirmesi şeklinde ele almak, günümüz toplumlarını analiz etme noktasında tek taraflı bir bakış açısını yansıtmaktadır⁶¹. Bununla birlikte toplumların gelenekselden modern yapılanmaya geçişi sürecinde yaşanan sekülerleşme olgusunun, temelde iki varsayıma sahip olduğu görülmektedir. İlk geleneksel toplumların rasyonellikten uzak olduğu, ikinci olarak ise geleneksel toplumlarda bireylerin dine daha fazla önem verdikleri varsayımı⁶². Ancak bu varsayımlar açıkça pozitivist bir bakış açısını yansıtmakta olduğu gibi bireysel ve toplumsal farklılıklar kadar tarihsel gelişmeyi de göz ardı etmektedir. Diğer bir ifadeyle diyalektik yaklaşım üzerinden ele almak gerekirse, toplumlar dinamik bir karaktere sahiptir ve toplumsal yapıların inşası bireysel, toplumsal ve tarihsel süreçte kesintisiz bir şekilde

⁵⁸ Köse, *Laik Ama Kutsal*, 46-47.

⁵⁹ Kamran Ghazal, "Physical benefits of (Salah) prayer - Strengthen the faith & fitness", *Journal of Novel Physiotherapy and Rehabilitation* 2 (Mayıs 2018), 43-53; Shabbir Ahmed Sayeed - Anand Prakash, "The Islamic prayer (Salah/Namaaz) and yoga togetherness in mental health", *Indian Journal of Psychiatry* 55/2 (Ocak 2013), 224-230.

⁶⁰ Mircea Eliade, *Dinin Anlam ve Sosyal Fonksiyonu*, çev. Mehmet Aydın (Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2004), 23.

⁶¹ Volkan Ertit - M. Ali Kirman, *Sekülerleşme Teorisi* (Ankara: Liberte Yayınları, 2019), 221.

⁶² Ertit - Kirman, *Sekülerleşme Teorisi*.

devam etmektedir. Nitekim günümüz toplumlarının geleneksel toplumlara kıyasla daha rasyonel olduğunu söylemek için güvenilir bir veri bulunmamaktadır⁶³. Bu açıdan bakıldığında günümüz toplumları, gelecekte ortaya çıkacak olan toplumsal yapılanmalara kıyasla daha az rasyonel olacaktır şeklinde bir varsayım ortaya çıkmaktadır ki eğer her dönemde benzer varsayımlar ortaya çıkacaksa, bu durumu pozitivist yaklaşımla ele almak mantıklı görünmemektedir. Dolayısıyla toplumların dinamik karaktere sahip olduğu görüşünü her toplumu kendi tarihsel ve kültürel süreci içerisinde değerlendirmek suretiyle ele almak ve toplumsal yapılanmaların dönemsel olarak kesintisiz diyalektik yapılanmasına odaklanmak, daha yerinde bir yaklaşım olacaktır.

Sonuç

Geleneksel ve modern toplumsal yapılar, tıpkı kapitalist sınıf ile proleterya gibi, her ne kadar birbirine karşıt iki farklı toplumsal yapı izlenimi verse de modern toplumda geleneksel kabul edilen bazı değerlerin olduğu şekliyle veya modern topluma kısmen veya büyük ölçüde uyum sağlamak suretiyle varlıklarını devam ettirdikleri gerçeğini, diyalektik düşünce temelinde ele almanın mümkün olduğunu ifade etmeye çalıştık. Bu bağlamda eklektik sekülerleşme paradigmasının diyalektik süreçte ele alınması fikrini, toplumların dinamik yapılanmalar olduğu ve buna bağlı olarak sürekli bir biçimde yeniden inşa edildiği teziyle desteklemek mümkündür. Zira diyalektik, döngüsel bir sürece işaret etmektedir. Bir diğer ifadeyle toplumsal yapılanmalar, bireysel farklılıklara dayalı bir biçimde sürekli olarak yeniden inşa edilmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında klasik sekülerleşme teorisyenlerinin iddia ettiği biçimde sekülerleşmenin modern toplumların yaşaması gereken bir süreç olduğu ve toplumlar modernleştikçe dinden uzaklaşıp nihai olarak seküler toplumlara dönüşecekleri şeklindeki pozitivist yaklaşım, günümüz toplumlarında geçerliliğini yitirmiş görünmektedir. Zira diyalektik bakış açısıyla ele alındığında toplumların modernitenin zirvesine ulaşmamış olmakla birlikte klasik sekülerleşme paradigmasında iddia edildiği gibi sekülerleşmenin zirvesine ulaşmış olmaları da mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla günümüz toplumlarında, geleneksel toplumlarda var olan dindarlık biçimlerinden farklı şekilde karşımıza çıkan ve modern toplumsal yapılanmayla uyumlu bir görüntü sergileyen dindarlık biçimlerini eklektik sekülerleşme paradigması üzerinden okumak mümkün olduğu gibi; bu dindarlık biçimlerini diyalektik yaklaşım çerçevesinde din ile modernitenin diyalektik süreçte bir araya gelerek oluşturduğu sentez çerçevesinde ele almak mümkündür. Deyim yerindeyse günümüz toplumlarında din diyalektik süreçte ele alındığında hem çatışan hem etkileşimde bulunan hem de sentez üreten bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bununla birlikte dinin modern toplumsal yapılanmalar içerisinde varlığını sürdürebilmek için söz konusu yapılanmalara uyum sağlaması gerektiği kadar, modern toplumsal yapılanmaların da manevi anlamda dine ve dini içeriklere ihtiyaç duyduğunu ifade etmek gerekmektedir. Bir diğer ifadeyle modern toplumun devamlılığı noktasında dine ihtiyaç duyulmakla birlikte dinin modern toplumlarda var olabilmesi için de modern topluma uyum sağlaması gerekmektedir. Dolayısıyla din ve modernitenin karşıt iki olgu olmakla birlikte var olabilmek için birbirlerine ihtiyaç duydukları ve etkileşime girerek eklektik bir toplum yapısı inşa ettikleri bu durumu, diyalektik süreç çerçevesinde açıklamak mümkündür. Bu süreç, dinin hem kendisini muhafaza etme çabasını hem de toplumsal değişimlere uyum sağlama yeteneğini ortaya koymaktadır.

⁶³ Ertit - Kirman, *Sekülerleşme Teorisi*.

Böylelikle din statik olmaktan ziyade modern toplumların karmaşık yapılanmasıyla uyumlu ve dinamik bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- Acar, Abdullah - Güngör, Nurullah. "İslam Toplumsal Sözleşmesi Üzerine Diyalektik Bir Yaklaşım". *İslam Medeniyeti Dergisi* 6/46 (2020).
- Akyüz, Niyazi - Gürsoy, Şahin. "Modernleşme Sekülerleşme İlişkisi Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme". *Sekülerleşme ve Dini Canlanma Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 79-89.
- Aron, Raymond. *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*. çev. Korkmaz Alemdar. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2010.
- Arslan, Ahmet. *Felsefeye Giriş*. Ankara: Serbest Kitaplar, 2022.
- Bağcı, Okan. "Gündelik Dil Felsefesi Bağlamında Din Dili ve Doğruluk Problemi". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20/4 (2021), 1571-1584. <https://doi.org/10.21547/jss.971476>
- Balkız, Bekir - Öğütle, Vefa Saygın. "Peter L. Berger ve Thomas Luckmann'ın 'Gerçekliğin Sosyal İnşası' Teorisi ve Eleştirisi". *Sosyoloji Dergisi* 27 (2012), 33-49.
- Berg, Bruce L. - Howard, Lune. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. çev. Asım Arı. Konya: Eğitim Yayınevi, 2019.
- Berger, Peter L. *Sosyolojiye Çağrı*. çev. A. Erkan Koca. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Berger, Peter L. - Luckmann, Thomas. *Gerçekliğin Sosyal İnşası*. çev. Vefa Saygın Öğütle. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2008.
- Casanova, Jose. "Sekülerleşmeyi Yeniden Düşünmek: Evrensel Bir Karşılaştırma". çev. Selman Yılmaz. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 3/2 (2014). <https://doi.org/10.7596/TAKSAD.V3I2.358>
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Ansiklopedisi* 6. Ankara: Ebabil Yayınları, 2009.
- Creswell, John W. *Nitel Araştırma Yöntemleri*. çev. Mesut Bütün - Selçuk Beşir Demir. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2020.
- Durkheim, Emile. *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*. çev. Cemal Bali Akal. Ankara: Dost Kitabevi, 2010.
- Eliade, Mircea. *Dinin Anlam ve Sosyal Fonksiyonu*. çev. Mehmet Aydın. Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2004.
- Ertit, Volkan - Kirman, M. Ali. *Sekülerleşme Teorisi*. Ankara: Liberte Yayınları, 2019.
- Ghazal, Kamran. "Physical benefits of (Salah) prayer - Strengthen the faith & fitness". *Journal of Novel Physiotherapy and Rehabilitation* 2 (Mayıs 2018), 43-53. <https://dx.doi.org/10.29328/journal.jnpr.1001020>
- Giddens, Anthony. *Toplumun İnşası: Yapılaşma Teorisinin Ana Hatları*. çev. Ümit Tatlıcan. Bursa: Sentez Yayınları, 2020.
- Gramsci, Antonio. *Hapishane Defterleri*. İstanbul: Belge Yayınları, 1997.

- Güneş, Cengiz. "Tesviyeyi Nefyeden Ayetlerde Diyalektik Sorgulama." *Harran İlahiyat Dergisi* 52 (2024), 124-146. <https://doi.org/10.30623/hij.1423594>
- Hegel, Georg W. F. *Din Felsefesi Dersleri*. çev. Doğan Naci Kadioğlu. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016.
- Hegel, Georg W. F. *Mantık Bilimi (Büyük Mantık)*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınları, 2014.
- Hegel, Georg W. F. *Tinin Görüngübilimi*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınları, 2011.
- Johnson, Doyle P. *Contemporary Sociological Theory*. New York: Springer, 2008.
- Köse, Ali. *Laik Ama Kutsal*. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2006.
- Kur'an-ı Kerim Meali*, Altuntaş, Halil - Şahin, Muzaffer. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011.
- Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. Osman Akınhay - Derya Kömürçü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2021.
- Marx, Karl. *Kapital 1. Cilt*. çev. Mehmet Selik. İstanbul: Yordam Kitap, 2011.
- Marx, Karl. *Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi Cilt: 1*. Ankara: Odak Yayınevi, 2011.
- Marx, Karl - Engels, F. *Din Üzerine*. çev. Kaya Güvenç. Ankara: Sol Yayınları, 2013.
- Mead, Georg H. *Zihin, Benlik ve Toplum*. çev. Tamer Çetin. İzmir: Cem Yayınevi, 2022.
- Okumuş, Ejder. "Toplumsal Değişme ve Din". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 8/30 (2009), 323-347.
- Sayeed, Shabbir Ahmed - Prakash, Anand. "The Islamic prayer (Salah/Namaaz) and yoga togetherness in mental health". *Indian Journal of Psychiatry* 55/2 (Ocak 2013), 224-230. <https://doi.org/10.4103/0019-5545.105537>
- Şahin, Osman - Çapcıoğlu, İhsan. "Toplumsal Gerçekliğin İnşasından 'Büyük Veri'ye Bilginin Dönüştürücü Etkisi". *İslami Araştırmalar Dergisi* 3/32 (2021), 684-696.
- Turner, Jonathan H. vd. *Sosyolojik Teorinin Oluşumu*. çev. Ümit Tatlıcan. Bursa: Sentez Yayınları, 2010.
- Wallace, Ruth A. - Wolf, Alison. *Çağdaş Sosyoloji Kuramları: Klasik Geleneğin Geliştirilmesi*. çev. Leyla Elburuz - M.Rami Ayas. İzmir: Punto Yayınları, 2004.
- Weber, Max. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. çev. Zeynep Aruoba. İstanbul: Hil Yayınları, 1997.
- Weber, Max. *Sosyolojinin Temel Kavramları*. çev. Medeni Beyaztaş. İstanbul: Yarın Yayınları, 2011.
- Yeşilçayır, Celal. "Hegel Felsefesinde 'Birey' ve 'Devlet' Diyalektiği". *Sofist: Uluslararası Felsefe Dergisi* 6 (2023), 175-196.
- Yudin, Pavel F. - Rosenthal, Mark M. *Materyalist Felsefe Sözlüğü*. çev. Aziz Çalışlar. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1972.